

УЯВА ПРО ХАРИЗМАТИЧНОГО ЛІДЕРА
У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ХАРИЗМАТИЧЕСКОМ ЛИДЕРЕ
В МАССОВОМ СОЗНАНИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

IMAGINATION ABOUT CHARISMATIC LEADER
IN MASS CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SOCIETY

Туляков О.О.

Туляков О.О.

Tulyakov O.O.

Анотація. У статті визначаються ідейні джерела уяви про харизматичного лідера у масовій свідомості українського суспільства. Доводиться, що одним з таких джерел є українська «філософія серця». Автор стверджує, що образ харизматичного лідера визначений українським мислителем Памфілом Юркевичем у терміні «моральнісність». «Моральнісний» вчинок безпосередньо зумовлений сердечним протягом. Функція людського розуму полягає в адаптації сердечного імпульсу до свідомості суб'єкта дії.

У статті доводиться, що свідоме обрання людиною дії за сердечним протягом має сотеріологічний мотив. Також представлені аргументи для доказу того, що «моральнісна» дія харизматичного лідера феноменологічна за змістом. На основі представленого аналізу надається логічне визначення сформованого у масовій свідомості поняття «національний харизматичний лідер».

Ключові слова: масова свідомість, ідейне джерело, харизматичний лідер, уява, «моральнісність», «філософія серця», сотериологічний мотив, феноменологічний зміст.

Анотація. В статті визначаються ідейні джерела уявлення про харизматичного лідера в масовому свідомості українського суспільства. Доказується, що одним з таких джерел є українська «філософія серця». Автор стверджує, що образ харизматичного лідера визначений українським мислителем Памфілом Юркевичем терміном «моральність». «Моральність» діяння безпосередньо визначено серцевим втягненням. Функція людського розуму складається в адаптації серцевого імпульсу до свідомості суб'єкта діяння.

В статті доводиться, що свідомий вибір людиною діяння по серцевому втягненням має сотериологічний мотив. Також наведено аргументи для доведення того, що «моральність» діяння харизматичного лідера феноменологічно по змісту. На основі представленої аналізи дається логічне визначення сформованого в масовому свідомості поняття «національний харизматичний лідер».

Ключевые слова: массовое сознание, харизматический лидер, представление, «моральность», «философия сердца», сотериологический мотив, феноменологическое содержание.

Summary. The ideological sources of imagination about charismatic leader, which are formed in the mass consciousness of the Ukrainian society, are investigated in this article. The effective social development depends on the legitimization of political power. It is a law of social life. Low level of legitimizing is the cause of social crisis and the loss of national integrity.

The low level of trust to the official authorities compensated by sufficient level of trust to the opposition political forces. So it was throughout the history of independent Ukraine. Today, the mass consciousness of modern Ukrainian society includes the understanding that all influential political parties are formed and maintained by oligarchic circles. Therefore, ruling and opposition political forces have not sufficient legitimization in Ukraine today.

Recent political developments in Ukraine indicate the process of delegitimization. This process is accompanied by the search for alternative force that can gain the public trust. In the mass consciousness of modern Ukrainian society the imagination about national charismatic leader is forming now.

The collective consciousness explored in works of G. Lebon, W. McDougall, S. Sighele, G. Tard, V. Grushyna, G. Dilenskiy and others. In particular, the authors of these articles indicate that mass consciousness is part of the public consciousness. The mass consciousness includes ideas, perceptions and feelings that cause mass interest. Problems of social leadership were investigated by N. Machiavelli, Th. Hobbes, J. Locke, Th. Carlyle, F. Nietzsche and others. Have developed theories of leadership, authored by Z. Freud, E. Fromm, Th. Adorno, G. Mosca, V. Pareto, R. Michels. The charismatic leadership is studied in the works of M. Weber, S. Moskovichi, G. Tard, G. Lebon, E. Erickson, P. Burdye, M. Foucault, T. Pappas, O. Yevtyhova, T. Cherepanov.

The author suppose that it is expedient to supplement these studies. In his article, he explores the ideological sources of ideas about a charismatic leader in the mass consciousness of the Ukrainian society.

The praxeological aspect of Ukrainian "philosophy of the heart" is the ideological source of notion about the national charismatic leader. His image is defined by Ukrainian thinker Pamphil Yurkevych using the term "moralnismist." Yurkevych believes that the impulse of the human heart determines the behavior of the personality. The function of the human mind is to adapt the heart impulse to the mind.

This study proved that such kind of behavior has soteriological motive. This motive of human behavior Augustine Aurelius defines using the concept of «distentio» (spirit activity). The content of this concept represents irrationality and human will as signs of Christian soteriology. Also, the author offers arguments to prove that heart desire is an act of inner experience in his immediate presence. So, moral action of charismatic leader has phenomenological content.

Phenomenological knowledge of the world is being implemented in a state of epoche (the term of ancient stoics). As we know, in the phenomenology of Edmund

Husserl "epoche" is transformed into a method of knowledge. This method is implemented by refraining from judgments about "pure essence" to reveal their true meaning. The author defines the logical definition of the Ukrainian national charismatic leader.

The author thinks, that the study of Ukrainian Cossack traditions complements the knowledge about the formation of the idea of a charismatic leader in the mass consciousness of the Ukrainian society.

Key words: mass consciousness, ideological source, the charismatic leader, imagination, "moralnism", "philosophy of Heart", soteriological motive, phenomenological sense.

Вступ. Закономірність соціально-політичного життя свідчить, що суспільство ефективно функціонує та розвивається у тому разі, коли існує достатній ступінь соціальної легітимізації державної влади.

Терміном «легітимність» виражається якість влади, яка визначається опорою на згоду мас [11, 283]. Важливо вказати, що зміст поняття «соціальна стабільність» включає таку статусну суттєву ознаку як «здатність зберегти свою сутність», тобто національну сутність [11, 283]. Якщо зіставити цю обставину з тим, що маса сама по собі характеризується неструктурованістю, а масова свідомість у свою чергу характеризується розірваністю, рухомістю, суперечливістю та швидкими неочікуваними змінами [11, 170], то можна уявити наявність суттєвої проблеми для розвитку усього українського суспільства. Вказані ознаки маси та масової свідомості вказують на некерованість та не прогнозованість ситуації у разі критично низького рівня легітимізації влади. Аби додатково уявити гостроту та важливість проблеми, варто згадати ті періоди історії України, коли виникала реальна небезпека втрати вказаної національної сутності. Варіант розвитку подій, коли вектори дії народжуються у національній свідомості, може виявитися як оптимальним для суспільства, так і мати згубні наслідки

Спостереження за розвитком соціально-політичної ситуації в Україні після здобуття державної незалежності свідчать про наявність примітивної та недосконалої, але напрочуд дієвої системи збереження соціальної стабільності.

Якщо існував наявний недостатній рівень легітимізації по відношенню до державної влади, то відносна соціальна стабільність забезпечує достатній рівень легітимізації опозиційних суб'єктів політики, на яких у такому випадку сподіваються люди. Так і було в останні десятиліття на Україні: політичні сили з часу свого приходу до влади поступово втрачали рівень довіри. Натомість зростала довіра до опозиційних сил. Так підтримувалася вказана відносна соціальна стабільність та, у свою чергу, зберігалася цілісність українського суспільства.

Але ці «гойдалки», здається, поступово починають припиняти свій рух. На сьогоднішній день достатньої легітимізації немає ані у провладних політичних суб'єктів, ані у опозиційних. Відповідні соціологічні дослідження засвідчують, з одного боку, відсутність у суспільстві абсентеїзму, з іншого боку – критично високий рівень недовіри до реально діючих політичних сил.

Народ поступово стає свідомим того, що усі впливові політичні сили сформовані олігархічними структурами. Тому діяльність вказаних сил несамостійна, керована та заангажована. За гострою та яскравою політичною риторикою криється спроба виконати поставлене «замовником» завдання, «відпрацювати» вкладені ним фінансові та організаційні ресурси. Таке усвідомлення спричиняє радикальність та гостроту останніх акцій соціального протесту. Черговий «майдан» починає бути перманентним: дії учасників акції не мають кінцевої мети. Запропоновані опозицією задачі явно неосмислені та всерйоз не сприймаються соціумом.

Чому процес делегітимізації набув таких обертів саме зараз? Справа у тім, що вже доволі велика кількість людей має досвід участі у виборних компаніях. У той чи інший спосіб бажаючи додатково заробити на виборних перегонах усвідомили джерела та форму фінансування супроводу виборчої кампанії. Тому такою недією виявляється спроба як провладних, так і опозиційних політичних структур утримати існуючий вигідний для їх замовників стан речей.

Останні політичні події доволі виразно свідчать про наявність активного процесу тотальної, тобто всеохоплюючої делегітимізації. Важливо усвідомити, що цей процес супроводжується свідомим та несвідомим пошуком

альтернативної сили, здатної отримати довіру. У масовій свідомості починає формуватися певний очікуваний образ відповідного політичного лідера.

В Україні сьогодні наявні фактори, котрі французький соціальний психолог Серж Московічі визначив як такі, що сприяють появі на політичній арені харизматичного лідера. А саме: надзвичайна кризова ситуація в суспільстві; переоцінка цінностей, зміна усталених суспільних поглядів; низький рівень розвитку інститутів громадянського суспільства; масова гіперфрустрація (суспільне невдоволення через тривале незабезпечення нагальних людських потреб) [9].

Тож є підстави стверджувати можливість того, що саме образ харизматичного типу лідера буде у найближчий час набувати легітимізації у масовій свідомості. Дослідження формування такого образу, розробка засобів становлення такого специфічного суб'єкта, є актуальною науковою задачею.

Дослідженню масової свідомості присвячені праці низки зарубіжних та вітчизняних авторів. Психологія мас досліджується на рубежі XVIII-XIX століть у роботах Г. Лейбона, У. Макдауголла, Ш. Сігеле та Г. Тарда. Наукового статусу поняття «масова свідомість» набуває з середини XIX століття. Його зміст наповнюється вивченням у державному, релігійному, національному, елітарному та класовому аспектах.

У цілісному та повному вигляді феномен масової свідомості як особливий вид суспільної свідомості описаний у роботах Б. Грушина та Г. Діленського. Творчий доробок цих дослідників доповнюють праці І.Бойченка, Я.Любивога, М. Кирилова, Н. Кукушкіної, Т. Науменко, Л. Насонової, П. Сергієнка, В.В. Теремка та інших авторів. У дослідженнях, зокрема, вказується, що масова свідомість є частиною суспільної свідомості. До складу масової свідомості входять ідеї, уявлення, настрої та почуття, які викликають інтерес маси. Вказується, що ці ідеї, уявлення, настрої та почуття стають частиною масової свідомості у наслідок того, що вони доступні для мас та є такими, які маса здатна осмислити.

Наслідком осмислення є формування громадської думки, яка трактується соціологами як специфічний стан масової свідомості, при якому маса формує

оціночні судження. Їх органічна сукупність і є громадською думкою. Дослідники вказують на нестабільність не неусталеність громадської думки.

Для нашого дослідження важливим є аналіз структури масової свідомості, запропонованої Я. Любивим. Початковий (первісний) рівень формування масової свідомості здійснюється у формі емоційних дій, які стали реальністю через переживання масою гострої соціальної проблеми або значимої події. До таких, зокрема, відносяться глибокі моральні, духовні та економічні кризи та їх наслідки – акції протесту, революції, війни. У формі таких дій відбувається відповідна апробація та осмислення масою нових цінностей, з прийняттям яких люди пов'язують можливість виходу з кризи. Внаслідок цього масова свідомість досягає другого, раціонального рівня, на якому формуються альтернативні суспільні погляди [8].

Проблеми лідерства знайшли розвиток у творчій спадщині Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.Ж. Руссо, Т. Карлейля, Ф. Ніцше. Набули розвитку теорії лідерства, авторами яких, зокрема, стали З. Фрейд, Е. Фромм, Т. Адорно, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс.

Дослідження харизматичного лідерства починається Максом Вебером, який надав наукового змісту терміну «харизма». Він вказував, що харизматичний лідер у волюнтаристичний спосіб руйнує майбутнє [3]. Цим Вебер переконливо доводить велике, іноді – вирішальне значення харизматичного лідера для національної, а у деяких випадках – для світової історії. Такий статус додатково підтверджують результати соціально-психологічного аналізу феномену харизматичного лідерства. А саме – твердження про те, що «харизматики» для легітимізації своїх дій доволі часто підтримують думку, що вони є посланцями Бога, представниками надприродних сил. Отже – вони мають незаперечну легітимізацію своєї влади.

Класичну теорію харизматичного лідерства розробляє вже згаданий нами С.Московічі. Джерела харизми він вбачає у віруваннях мас. Подібно релігійній владі, влада харизматичного лідера є ірраціональною, такою, що використовує у ролі головного мотиву прагнення людей до благодаті. За таким лідером люди визнають виключні якості, бо такі якості передаються через нього вищими

силами. Важливими для нашого дослідження є твердження С. Московічі про те, що харизматичний лідер з'являється у процесі руйнації старих усталених норм, правил, звичаїв, з одного боку, а з іншого боку – у випадку не сформованості нових суспільних поглядів. Дослідник називає такий стан як «... не мир, не війна, а дещо середнє» [9, 220]. Саме тоді виникає потреба у лідерах, які змінюють ситуації «з середини». «З середини» - тобто не з пропозицій політичних лідерів, а з тих уявлень, які формуються у масовій свідомості. Засновник соціальної психології французький дослідник Габріель Тард збагачує дослідження харизматичного лідерства концепцією наслідування. Він стверджує, що маси керуються творчими особистостями, яким маси готові підкорюватися та вважати предметом наслідування. Г. Тард підтверджує думку С. Московічі про ірраціональний характер харизматичного лідерства, трактуючи його вплив на маси як гіпнотичний.

Доволі скептично та раціонально трактує харизматичне лідерство Густав Лебон. Можливість такого типу суспільної влади зумовлена здатністю лідерів відповідати стихійним бажанням натовпу та запропонувати суспільству «нову ілюзію». Подібний скепсис розповсюджується на суспільство, яке утворено утопічними прагненнями побудувати демократичне суспільство, яке управляється натовпом та провідниками настроїв натовпу.

Німецький соціальний психолог Ерік Еріксон вказує, що становлення харизматичного лідера відбувається у процесі взаємовпливу кризи особистості та кризи суспільної свідомості. Переживаючи кризу свідомості, індивід намагається сформувати новий світогляд. При цьому він надає новим особистим ідеалам суспільного статусу. Так подібний суб'єкт стає ймовірним харизматичним лідером, бо власну ідентичність він пов'язує з національною ідентичністю.

У творах французького соціолога П'єра Бурд'є у наступний спосіб описані умови виникнення харизматичного лідерства: «...група не може існувати інакше, ніж через делегування своєму офіційному представнику, який породжує цю групу, говорячи для неї, тобто для її блага і від її імені. Круг замикається: група визначається через того, хто говорить від її імені, хто

з'явився як джерело влади, яку він здійснює над тими, хто є її справжнім джерелом. Ці замкнуті стосунки є початком харизматичних ілюзій, які в крайньому їх виразі проявляються в тому, що офіційний виразник може виглядати і показувати себе як *causa sui*» [2, 41-42]. Ставлення до харизматичного лідера П. Бурд'є порівнює з фетишизмом.

Теорія харизматичного лідерства доповнюється доробками Р. Ітвела (розробка концепцій харизматичної дії), М. Фуко (розгляд феномену харизматичного лідерства у контексті теорії соціального дискурсу), Т. Паппаса (характеристика харизматичного лідерства як радикальної форми політичного лідерства, опис особистісного аспекту харизматичного лідерства та аналіз умов його виникнення), О. Євтихова (опис умов формування харизматичного іміджу лідера), Т. Черепанової (виділення стадій харизматичного процесу).

Постановка завдання. Охарактеризовані нами дослідження доцільно доповнити визначенням ідейних джерел формування уяви про харизматичного лідера у масовій свідомості сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. До ідейних джерел масової свідомості соціологічна наука відносить релігійні уявлення та національну ідею. У світоглядній системі українського народу має місце унікальне специфічне явище, яке органічно об'єднує в собі як релігійну складову, так і сутнісні складові національної ідеї. Це явище назване Дмитром Чижевським як українська «філософія серця». Зміст цього поняття включає творчі доробки тих мислителів, які виразили притаманну саме українському народові систему цінностей та практичних орієнтирів. До таких мислителів, зокрема, відносять Григорія Сковороду, Миколу Гоголя, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича, Бориса Вишеславцева. Уявний образ харизматичного лідера формуватиметься у тому аспекті «філософії серця», який стосується людської дії – від її задуму до реалізації.

Такий практичний зміст «філософії серця» ми називаємо «праксеологічним». На наш погляд, найбільш виразно він виражений у творчій спадщині Памфіла Юркевича.

Памфіл Юркевич – релігійний філософ-кордоцентрист. Правильність такої дефініції підтвердимо його виразом: «Основа релігійної свідомості людського роду полягає в серці людини: релігія не є щось стороннє для її духовної природи, вона утверджується на природному ґрунті» [11, 175].

Праксеологічний зміст філософських ідей Памфіла Юркевича вбачається у факторах доцільності, правильності та чистоти. Які людські дії є доцільними, правильними та чистими для Юркевича? Це ті дії, які зумовлені «серцем».

У творі «Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого» Памфіл Юркевич вказує: «Серце є осереддя душевного й духовного життя людини. Так, у серці зачинається й зароджується рішучість людини на ті чи ті вчинки...» [14, 175]. *Те, що народжується у серці, складно назвати мотивом вчинку.* У слові «рішучість» Юркевич скоріше виражає певний імпульс духовного змісту, котрий вже сам по собі, вже у своєму зародку є духовною дією, котра намагається набути практичної реалізації.

Свій опис функцій людського серця Юркевич закінчує такими словами: «Нарешті, серце є осереддя моральнісного життя людини» [14, 175].

Праксеологічний аспект філософії Памфіла Юркевича у частині мотивації людського вчинку повністю виражається терміном «моральнісність». Тому його варто охарактеризувати окремо та ґрунтовно, бо він є ключовим терміном для розуміння змісту уяви про національного харизматичного лідера.

За П. Юркевичем, «моральнісний» вчинок безпосередньо зумовлений сердечним протягом. Філософ окремо послідовно доводить, що розум та закон не є причинами «моральнісних» дій. Він чітко виокремлює сферу сердечного, тобто «моральнісного» від іншого, що потенційно може зумовлювати людські вчинки. При цьому світ «моральнісного» П. Юркевич протиставляє світу «псевдоморальнісного». Цей світ є по суті іншим за своїм змістом, його «живучість» зумовлена здатністю представлятися «моральнісним». П. Юркевич розповідає нам про драматичне зіткнення двох світів – світу любові до Бога та світу людського самолюбства. Усі люди відчувають душевний потяг, але далеко не всі діють за ним. Світ, який спостерігав філософ, був світом

підмінених понять. Душевними, сердечними, навіть бажаними Богом представлялися людські вчинки, котрі мали на меті самозбереження. А воно наповнене страхом, самолюбством, пожадливістю. Люди живуть «псевдоморальнісно», вводячи в оману себе та інших. Серйозно та вголос називати своє життя духовним наважуються хіба що свідомі циніки. Більшість передбачає називати своє життя «розумним».

Натомість розум в українській «філософії серця» є певною уявною формою «моральнісних» дій. Він відіграє допоміжну функцію, котра полягає у адаптації сердечного імпульсу до свідомості суб'єкта дії.

Свідоме обрання людиною дії за сердечним потягом у контексті «філософії серця» має сотеріологічний мотив. Міркуючи у християнському аспекті, стверджуємо, що така дія покликана спасти людську душу. Міркуючи у буддистському аспекті, ми стверджуємо, що така дія виводить, звільняє людину від світу причинно-наслідкових зв'язків, котрі відірвані від сфери вільного духу і є породженими «людським, занадто людським» (термін Фрідріха Ніцше).

Так, ідеї Августіна Аврелія про *distentio* (активність духу) виражають дві ознаки християнської сотеріології – ірраціональність та валюнтаристичність. Розум не вважається ані джерелом, ані виявом людського духу. Натомість таким джерелом та виявом є виражена активна воля суб'єкта дії, котра прагне дістатися благодаті Божої. Людська дія стає соціальною у справі побудови Граду Божого. Його жителі - духовно активні суб'єкти дії.

Звернемо увагу на те, що «моральнісний» вчинок зазвичай є життєвим подвигом. Далеко не завжди він узгоджується з утилітарними інтересами та поглядами соціальної групи, у якій живе людина. Світ «занадто людського» не завжди сприймає те, що зумовлене світом моральнісного. Такий світ утворили люди, серця яких Юркевич називає «радикально зіпсованими» [14, 105]. Основа цього світу – «занадто людські» самолюбство та прагнення самозбереження. Вчинки штучно представляються як сердечні. Вони прикриті словесною завісою, котра скриває їх істинні мотиви.

П.Юркевич пише: «... люди, котрі природно прагнуть самозбереження скоріше і частіше діють за спонуками самолюбства й мають на увазі свої

особисті інтереси, свою особисту користь, якими не бажають жертвувати задля вищих цілей. Тому численні, навіть сумлінні, спостерігачі людського серця доходили сумної думки, що вся моральнісність людська є по суті витонченим та освіченим егоїзмом, і у такий спосіб заперечували саму можливість моральнісних учинків і цілий моральнісний лад у світі» [14, 105].

«Моральнісна» дія феноменологічна за змістом. Сердечний потяг є актом внутрішнього переживання у його безпосередній наявності. Подібні акти і стали предметом аналізу феноменологі Едмунда Гуссерля, яка орієнтувалася на безпосередній досвід свідомості. Логічно судження недоречно формулювати протягом акту пізнання сердечного потягу, бо він розуміється людиною безпосередньо.

Феноменологічне пізнання здійснюється у тому стані, які античні скептики виразили поняттям «епохе». Секст Емпірік виражає його зміст як «... такий стан розуму, при якому ми нічого не заперечуємо і нічого не стверджуємо» [10, 117]. У феноменології Едмунда Гуссерля «епохе» трансформується у метод пізнання засобом утримання від суджень про «чисті сутності» з метою виявлення їх справжнього сенсу.

У процесі пізнання сердечного потягу судження також не формується. Його формування відбувається на етапі моделювання життєвого вчинку.

Намагаючись зрозуміти свій сердечний потяг, людина поринає у царину чистих істин та апріорних сенсів. Вона намагається зрозуміти своє серце не як емпіричний, а як трансцендентальний суб'єкт – світ загальних істин, котрий зумовлює та наповнює змістом емпірично-психологічну свідомість. Класичну тезу феноменолога Е. Гуссерля «назад, до самих речей» у контексті поглядів Памфіла Юркевича перефразуємо у заклик «Назад, до самого серця».

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що українська «філософія серця» є одним з ідейних джерел формування уяви про харизматичного лідера у масовій свідомості українського суспільства. На основі вивчення праксеологічного змісту української «філософії серця» можемо надати логічне визначення національного харизматичного лідера як

«моральнісної» особи, яка здійснює ірраціональні та волюнтаристичні дії феноменологічного характеру.

Перспективи подальшого дослідження вбачаються у вивченні феномену українського козацького характерництва як іншого ідейного джерела формування уяви про харизматичного лідера.

Список використаної літератури

1. Арістова А. В. Проблеми філософії релігії у творчості П. Д. Юркевича : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.06 / Арістова Алла Вадимівна. - К., 1994. - 137 с.
2. Бурдье П. Социология социального пространства / П.Бурдье; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии. – СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.
3. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий [Текст] / М. Вебер // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения: Антология. — М., 1998. — 352 с.
4. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
5. Гусерль Эдмунд. Идея феноменологии. Пять лекцій. Перевод с немецкого Н.А. Артеменко. – Санкт-Петербург.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2008. – 220 с.
6. Дроздовська О.М. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості [Текст]/ О.М.Дроздовська // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць/Міністерство освіти і науки України, Запорізька державна інженерна академія. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 39. – с.121-138
7. Кирилов Н. П. Массовое сознание. Структура. Генезис. Сущностные характеристики. - Томск, 1995. Ч. I I. - С. 66.
8. Любимый Я. С. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития.- Киев: Наукова думка, 1993, - 140 с.

9. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс [Текст] / Пер. с франц. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 480 с.
10. Секст Еспирик. Три книги пирроновых положений //Сочинения в двух томах. Общ. ред. А. Ф. Лосева. Пер. с древнегреч. Т. 2. М.: "Мысль", 1976. - 421 с.
11. Соціологія: словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006. – 372 с.
12. Старовойтова Г.М. Специфіка й особливості становлення та формування харизматичного лідера[Текст] /Г.М.Старовойтова// Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Серія: Гуманітарні науки: Науковий журнал/ Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. – Донецьк, 2013. - №2 (58) ‘2013. – с.59-65.
- 13.Черепанова Т.В. Понятие и социокультурные факторы харизматического процесса/ Т.В.Черепанова// Ученые записки Забайкальского государственного гуманитарно-педагогического университета им. Н.Г.Чернышевского. – Чита: ЗГГПУ им. Н.Г.Чернышевского, 2012. – С. 148-157.
14. Юркевич П. Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого/ П.Д. Юркевич// Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі»/Переклад з російської В.П.Недашківського; упорядкування, передмова і примітки А.Г.Тихолаза. – Київ: «Абрис», 1993. – 416 с. – С.73-115.

Туляков, О. Уява про харизматичного лідера у масовій свідомості українського суспільства [Текст] / О. Туляков // Соціальні технології : збірник наукових праць. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2013. - Вип. 59-60. - С. 270-278.